

רבה ורבא, אבה ואבא – כתיב, הגייה והוראה*

1. בתלמוד הבבלי יש שני שמות נפוצים, רַבָּה ורְבָא, הנבדלים בכתיבם ובהגייתם: האחד מסתיים בה"א והגויי בבי"ת דגושה והאחר מסתיים באל"ף והגויי בבי"ת רפויה. תפוצת השמות הללו בין אמוראים רבים יצרה ערבוביה ביניהם, ולכן נתבקש רב האי גאון לפרש ולהכריע אילו אמוראים שמם רבה ואילו קרויים רבא. בתשובתו ערך רשימה מסודרת לכל שם ולסיום הוסיף הסבר להבדל שבין השמות. לדבריו, ההבחנה שבין שמות העצם הפרטיים נובעת מהבחנה שיש בין שמות העצם הכלליים:

ודעו כי ראבה – אַבָּה שמו, וזה ריש שהוסיפו עליו במקום רב; וְרַבָּא – אַבָּא שמו, וזה ריש המוסף עליו כמו רב. ופירוש אַבָּה – כמי שאומר אָבִי; ופירוש אַבָּא – כמי שאומר אבא סתם. כי תרגום אבי – אבה; ותרגום וישימני לאב – ושוניי אבא (הניקוד במקור).¹

בתחילת דבריו ביאר רב האי שהשם רבה מקורו בצירוף רב אבה, והשם רבא מקורו בצירוף רב אבא. לפי זה ההבחנה שבין רבה לרבא נובעת מן ההבחנה שבין שמות העצם הכלליים אבה ואבא. ועוד הוסיף שבין השמות אבה ואבא יש לא רק הבדל בכתיב ובהגייה אלא גם הבדל סמנטי: אַבָּה פירושו 'אבי', אַבָּא פירושו 'אב'. הבחנה זו מקוימת לדבריו בתרגום: המילה העברית אָבִי תתורגם אַבָּה, והמילה העברית אָב תתורגם אַבָּא.²

* על הנושא הזה הרציתי בהרצאה שנתקיימה בסדנה על לשון חז"ל באוניברסיטת קמברידג' בתאריכים 6-5 ביולי 2016. אני מודה למשתתפי הסדנה על הערותיהם המועילות. אני מודה גם למר חנן אריאל שקרא את נוסח המאמר והעשירני בהערותיו ובעצותיו.

1 מסכת עבודה זרה: כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, הוצאת ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז, עמ' 129. התשובה נדפסה גם ביריב ב"מ לוין (אגרת רב שרידא גאון, חיפה תרפ"א, נספחים, עמ' XIV-XV, על פי כ"י פרמה 327), אבל נוסחה שם מקוטע ומשובש עד שאי אפשר להבינה, ותמוה שלא העיר לוין על שהדברים אינם מובנים: "ודעו כי רבא אבא שמו, וזה רי"ש שהוסיפו עליו במקום רב. ורבא שמו, וזה רי"ש המוסיף עליו כמו רב. ופיר' כמו שאומ' אבא סתם, כי תרגום אבי אבא, ותרגום וישימני לאב ושוניי אבא".

2 לדיון בתשובה זו ראו שרגא אברמסון, "קטע גניזה מירושלמי שבת פרק המצניע", קבץ על יד סדרה חדשה ח (יח), ירושלים תשל"ו, עמ' 7-9. לאחר שציין את ההבחנה ברק ומצא שאין לפנינו עד נוסח

קשה לדעת אם הדברים מעידים על לשון הדיבור או רק על מסורת קריאת התרגום. ניסוח הדברים כפשוטם מטה לסברה שזו עדות על לשון חיה, שכן ההבחנה מוצגת תחילה לעצמה והתרגום מובא רק כדי לתמוך בה. ומכל מקום יש כאן עדות חשובה על הבחנה שאינה ידועה ממקור אחר, והבחנה זו צריכה ביאור: איך צמחה ההבחנה המשולשת בכתוב, בהגייה ובהוראה, ולפיה המילה אָבָה פירושה 'אבי' והמילה אָבָא פירושה 'אב'?

לשם הצעת הסבר אציג תחילה את הצורות הקלסיות הנוגעות לענייננו בעברית ובארמית, ואלו הן:

	1	2	3
עברית:	אָב	הָאָב	אָבִי
ארמית:	אָב	אָבָא	אָבִי

מערכת זו לא נתיימה כך לא בעברית ולא בארמית וכמה שינויים חלו בה.

2. הדיגוש

בשם זה הבי"ת אינה דגושה מעיקרה, ולכן בדרך כלל אין בנטייתו דגש, כגון אָבִיךָ בעברית או אָבֹנָךְ בארמית. בשלב מסוים הפכה רק הצורה הארמית המיוחדת להיות דגושה: אָבָא. דבר זה קרה רק בארמית המערבית.³ בארמית המזרחית, למיטב

שהיא מתאשרת בו, והוסיף "וואלי היה לפני הגאון נוסח תרגום שהיתה קפידא בדבר [...] מכל מה שראינו אף כאן ברור שכבר ניטשטש כל הברל בין הוראת אבי ובין הוראת אב בכתב. וודאי שהיה הברל במבטא". אף אני בחיפויי לא מצאתי טקסט שהבחנת כתיב זו מקיימת בו; ראו בנספח. מכלל זה יוצאת כמובן ההבחנה בין רבה לרבא. בשמות יש נטייה מיוחדת לכתיב ה"א; ראו קארה, כתיב היד, עמ' 41; שמא 'פרידמן, "שיירי כתבי־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 14-16. נטייה זו עם תשובת רב האי סיעה לשימור ההבחנה. עם זאת, גם בין השמות הללו לא בכל המקורות יש הבחנה, ויש שהסיקו מכך שעצם ההבחנה אינה מקורית אלא תניינית; ראו אליקים וייסברג, "ספר הלכות גאונים למסכת שבת: מעמדו הלשוני ושיטתו בכתובת שמו של האמורא רבא בר יוסף", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 157-173; הנ"ל, "כתיב השמות רבה ורבא", מחקרים בלשון ה-ו (ספר ייבין; תשנ"ב), עמ' 181-214; פרידמן, כתיב רבה; קארה, כתבי־היד, עמ' 41 והספרות שציינ.

3 כך בתעתיק שכברית החדשה $\alpha\beta\beta\alpha \acute{o} \pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$: $\alpha\beta\beta\alpha \acute{o} \pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ και ἔλεγεν, 'ויאמר אבא אבי' (מרקוס יד, לו); $\alpha\beta\beta\alpha \acute{o} \pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ ἐν ᾧ κράζομεν, אבא אבינו' (אל הרומיים ח, טו); $\alpha\beta\beta\alpha \acute{o} \pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ 'הקורא אבא אבינו' (אל הגלטיים ד, ו). וכך תמיד בתרגומים ארץ־ישראליים ובכתבי היד העבריים של ספרות חז"ל; ראו למשל Steven E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah*, Atlanta and Georgia, 1990, pp. 66, 126, 137.

ידיעותינו, הצורה אינה דגושה.⁴ כך נוצר הבדל בין מזרח למערב: במזרח אָבָא, במערב אֶבָא. בהתאם לכך ינוקדו הצורות שיידונו להלן.

3. הארמית המזרחית

בארמית המזרחית חלו שני תהליכים כלליים שפגעו במערכת שלפנינו: האחד, שהצורה המיודעת משמשת גם כשאין כוונה ליידע (למעט בנסיבות מסוימות ומוגדרות), ולכן טורים 1-2 התלכדו. והאחד, שתנועת כינוי הקניין לגוף ראשון יחיד נשלה והכינוי מובע בעצם העדר התנועה הסופית.⁵ לפיכך הצורה בטור השלישי היא אב; כך בסורית ובמנדאית וכך מעט גם בארמית הבבלית. דוגמות: בהוראות 1-2 אבא:

סורית: "יש לנו אב זקן" (בראשית מד 20) – "אית לן אבא סבא" (פשיטתא).
מנדאית: "לדילאן ליתלאן אבא" – 'אין לנו אב'.⁶
ארמית בבלי: "קריביה דר' יוחנן הוה ליה איתת אבא" (כתובות נב ע"ב);
"ולא אמרן אלא באחי דאבא, אבל באחי דאימא לית לן בה" (ב"מ לט ע"ב).⁷

לדוגמות ראו להלן סעיפים 4-5. גם בארמית נוצרית של ארץ ישראל הבי"ת דגושה; ראו Friedrich Schulthess, *Grammatik des Christlich-Palästinensischen Aramäisch*, Tübingen 1924, pp. 42-43. וראו גם קוטשר, מילים, עמ' 2. לדעת שולטהס, שם, דגש זה בא בהשפעת המילה אָמָא, וכך כתב גם קוטשר שם. וכפי שכתב שולטהס, בהמשך גם התנועה הראשונה הפכה e, אף זאת בהשפעת אימא. אך נראה ששינוי התנועה מתועד רק בארמית ולא בעברית.

4 בסורית הבי"ת אינה דגושה; ראו Theodor Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. J. A. Crichton, London 1904, p. 91; ברוקלמן, דקדוק סורית, עמ' 149, 58. גם קוטשר, שם ציין שאין דגש בסורית, ואילו "בא" של סוף ימי הבית השני והתקופה שאחריה היו קיימות שתי הצורות כאחת", ומכאן משתמע שהתופעה מוגבלת לארמית המערבית. גם על המנדאית כתב מצור, דקדוק מנדאית, עמ' 33, שהבי"ת רפויה בה, אבל כיוון שאין בה ניקוד הגייה זו משוערת בלבד; ראו נלדקה, דקדוק מנדאית, עמ' 36-37.

5 לסורית ראו למשל ברוקלמן, דקדוק סורית, עמ' 58. למנדאית ראו נלדקה, דקדוק מנדאית, עמ' 88, 175; מצור, דקדוק מנדאית, עמ' 132, 169; Ethel S. Drower and Rudolf Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 1. לארמית בבלי ראו יעקב נ' אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 122; סוקולוף, מילון ארמית בבלי, עמ' 72; יוחנן ברויאר, "גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 53-54.

6 נלדקה, דקדוק מנדאית, עמ' 431.

7 נוסח המובאות מספרות חז"ל, אם לא צוין אחרת, ניתן על פי המובא ב"מאגרים".

בהוראה 3 אב:

סורית: "הברכה אחת הוא לך אבי ברכני גם אני אבי" (בראשית כז 38) –
 "בורכתא חדא הי לך אבי ברכני אף לי אבי" (פשיטתא).⁸
 מנדאית: "כמא תיהויא שותא דאב" – "איך תהיה שיחתו של אבי".⁹
 ארמית בבלי: "האיי חרובא מאן שתליה, אמ' ליה, אבוה דאב" (תענית כג
 ע"א, צ).¹⁰

לאחר תהליכים אלו התקבלה המערכת הזאת:

	1	2	3
עברית:	אָב	הָאָב	אָבִי
ארמית מזרחית:	אַבָּא	אַבָּא	אַב

4. הארמית המערבית

בארמית המערבית ההבחנה בין הצורה המיודעת לצורה הלא מיודעת נתקיימה, ולכן

- 8 היו"ד הסופית בסורית היא כתיב ארכאי והצורה הגויה ^{av}.
 9 נלדקה, דקדוק מנדאית, עמ' 437.
 10 צורה זו שרדה רק מעט בארמית הבבליה עקב חדירת הצורה אבא, שתידון להלן בסעיף 6. כך למשל
 במובאה הזאת הנוסח בשאר העדים הוא "אבוה דאבא" (גמ ד וולד ח ל, וכן קטע גניזה אוקספורד
 Heb. e. 22/10). מלבד המקרה הזה מצאתי את הצורה הזאת רק בעוד שני מקומות בתלמוד הבבלי
 (שניהם צוינו אצל סוקולוף, מילון ארמית בבלי, עמ' 72): (1) בב"ב קנט ע"א הצורה קיימת בכל עדי
 הנוסח, ופעם אחת גם בדפוס (הנוסח לפי הדפוס): "ומאי קושיא דלמא מצי אמר מכח אבוה ד א ב א
 קאתינא תדע דכתיב תחת אבותיך יהיו בניך" – דאב ח מ סז סק פי; "הכא נמי אמר מכח אבוה ד א ב א
 קאתינא" – דאבא מ דאב ח סז סק פי; "אי מכח אבוה ד א ב א קא אתינא" – דאב מ סז סק דאביך ח;
 "ומאי קושיא דלמא מצי אמר מכח אבוה ד א ב א קאתינא" – דאב סז סק פי דאב ח חסר מ; "ובמקום
 א ב קאימנא" – כך גם ח מ סז סק פי. בשני המקומות האחרונים הנוסח דאב, אב גם בתשובות אל
 שביב בן יעקב מקייראון (שמחה אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תרפ"ט, עמ' 28).
 (2) "אח מאב ולא מאם והוא בעלה דאם ואנא ברתה דאנתתיה" (יבמות צו ע"ב, דפוס, ובדומה גא);
 "בייא בייא מאח, והוא אב והוא בעל והוא בר בעל, והוא בעלה דאם ואנא ברתה דאיתתיה" (שם,
 דפוס, ובדומה גא); השווה למשל אל דברי רש"י שם: "בייא מאח – קובלת אני על אחי שהוא אבי
 ובעלי וכן בעלי". וראו אליעזר ש' רוזנטל, "רב בן-אחי ר' חיה גם בן-אחותו?", ספר חנוך ילון: קובץ
 מאמרים, בעריכת ש' ליברמן, ש' אברמסון, י' קוטשר וש' אש, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287 הערה 14,
 שציין למקרה מיבמות.

ההבדל שבין טורים 1-2 נשמר. מנגד חל בה תהליך אחר, והוא שהצורה המיועדת אבא החלה משמשת גם בהוראת 'אבי' (טור 3), ואילו הצורה המקורית במשבצת זו אבי נעלמה.¹¹ דוגמות (יובאו כאן דוגמות רק להוראה 3 שנתחדשה ולא להוראות 2-1 שנשארו על מכונן):

ארמית גלילית: "ממשפחתי ומבית אבי" (בראשית כד 40) – "מן זרעיתי ומן ביתיה דאבא" (תרגום נאופיטי);¹² "יקרבו ימי אבל אבי" (בראשית כז 41) – "ברם ממתין אנא עד זמן די יקרבו יומי איבליה דאבא" (תרגום הקטעים);¹³ "ואלהי אבי היה עמדי" (בראשית לא 5) – "ואלדה אבה הווה בסעדי" (קטעי התרגום מן הגניזה);¹⁴ "לולי אלהי אבי" (בראשית לא 42) – "אלולי אלדיה דִּאֲבָא" (שם);¹⁵ "אנא נסיב על חד תרין מנכסי אבא" (שם);¹⁶ "ובהילן אפין איעול לוות אִיפָא" (שם);¹⁷ "אמ' ליה את שמעת מאבוך הדא מילתא, אמ' ליה, אבא לא הוה אמר כן אלא בעין טב" (ירושלמי ברכות ד, א [ז ע"ג]); "רבן גמליאל אסב ברתיא, אמ' ליה, אבא צלי עלי" (בראשית רבה כו, ד [עמ' 247]); "ווי דהדן רפשה [דמי] מן בית אבא" (שם צג, ו [עמ' 1157]).¹⁸

- 11 לארמית נוצרית של ארץ ישראל ראו Friedrich Schulthess, *Lexicon syropalaestinum*, Berlin 1903, p. 1. לארמית שומרנית ראו אברהם טל, מילון הארמית של השומרונים, לידן 2000, עמ' 1. לארמית גלילית ראו סוקולוף, מילון ארמית גלילית, עמ' 31; כספר לויאס, דקדוק הארמית הגלילית לשפת התלמוד הירושלמי והמדרשים, ניו-יורק תשמ"ו, עמ' 55 הערה 1: "השמות אֲבָא, אִמָּא, אֲחָא אינם מתחברים לעולם לכנוי המדבר בעדו". ואכן במקורות הארמית הגלילית לא מצאתי את הצורה אבי בהוראה זו. לדעת Gustaf Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, pp. 90–91, אבא (וכן אימא) בהוראה זו איננה הצורה המיועדת אלא תוצאת הצורה abbay, בעלת כינוי הקניין לגוף ראשון ay, שהדיפטונג הסופי התכווץ בה לתנועה a. גם אם זה נכון, התוצאה הסופית היא זהות בין טורים 2-3.
- 12 Alejandro Diez Macho, *Neophyti 1: Targum Palestinense*, I, Madrid and Barcelona 1968, p. 143.
- 13 Michael L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, I, Rome 1980, p. 56.
- 14 Michael L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, I, Cincinnati 1986, p. 53.
- 15 שם עמ' 61.
- 16 שם עמ' 33.
- 17 שם עמ' 81.
- 18 הרביתי בדוגמות מן הארמית הגלילית משום שלדעתי היא מקור הצורה שכלשון חז"ל, ראו להלן. כדאי להדגיש שיש כאן דוגמות מייצגות אבל התופעה קבועה לגמרי בכל התרגומים הללו כשבמקור יש אבי ולכל הארמית הגלילית שבספרות חז"ל כשזו הכוונה.

ארמית שומרונית: "ולקחת אשה לבני ממשפחתי ומבית אבי" (בראשית כד 40) – "ותסב אתה לכרי מכרני ומבית אבה".¹⁹

סורית ארץ-ישראלית: "ויאמר יצחק אל אברהם אביו ויאמר אבי" (בראשית כב 7) – "ויאמר איסחק לאברהם אביו דאמר אבא";²⁰ "אבי השביעני" (בראשית נ 5) – "אבא אומי יתי";²¹ "אשר שמרת לעבדך דוד אבי" (מלכים א ח 24) – "מא דנטרת לעבדך דויד אבא".²²

לפי זה להבדיל מן הארמית המזרחית, שבה נתלכדו טורים 1-2, בארמית המערבית טורים 2-3 הם שהתלכדו:

	1	2	3
עברית:	אָב	הָאָב	אָבִי
ארמית מערבית:	אַב	אַבָּא	אַבָּא

5. לשון חז"ל

לשון חז"ל שאלה מן הארמית את הצורה אבא והיא נפוצה בה. אלא שצורה זו נקלטה רק בהוראתה החדשה 'אבי' (טור 3).²³ לשם הבעת הצורה המיודעת (טור 2) נתקיימה בלשון חז"ל הצורה העברית המקורית האב.²⁴ במילים אחרות, בלשון חז"ל אבא משמשת אך ורק בהוראת 'אבי' ולא בהוראת 'אב' או 'האב' (שלא כבלשוננו

19 אברהם טל, התרגום השומרוני לתורה, א, תל-אביב תש"ם, עמ' 86.

20 משה גושן-גוטשטיין, המקרא בתרגום הסורי-ארצישראלי, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 14.

21 Christa Müller-Kessler and Michael Sokoloff, *A Corpus of Christian Palestinian Aramaic*, I, Groningen 1997, p. 22.

22 שם, עמ' 55.

23 על אבא בהוראה זו בלשון חז"ל ראו Abraham Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah*, Breslau 1845, p. 50; Jacob Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I, Leipzig 1876, p. 3; Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New-York 1903, p. 2. האחרונים כרכו בערך אחד את העברית ואת הארמית.

24 כך ציין גייגר שם, והביא לדוגמה את הניגוד במשנה זו: "האומ' לאשה הרי את מקודשת לי [...] על מנת שירצה אבא, רצה האב מקודשת" (קידושין ג, ו). בדומה, במובאה זו יש הבחנת אבא-האב וגם הבחנת אבא-בני: "על מנת שתשמיש את אבא, ואמ' האב אי איפשי שתשמישני [...] הרי זה גיטך על מנת שתשמיש את אבא שתי שנים ועל מנת שתניקי את בני שתי שנים" (תוספתא גיטין ה, ו).

היום).²⁵ לייחוד שבצורה זו יש לשים לב לניגוד הקיים בדוגמות שלהלן להוראה 3 בין אבא ובין אביך, אחי, בעלי:

1. אב: "אב ובנו שראו את החודש ילכו" (ר"ה א, ז).
2. האב: "האב זכאי בביתו בקידושה בכסף ובשטר ובביאה" (כתובות ד, ד).
3. אבא: "שמונה מאות דינר היניח אָבא ונטל אחי ארבע מאות ואני ארבע מאות" (נדרים ט, ה); "קונס שני נהנת לָאָבָה ולאביך אם עושה אני על פיך" (נדרים יא, יא); "נאמן עלי אָבא, נאמן עלי אביך" (סנהדרין ג, ב); "שלא יאמר(ו) אדם לחבירו אָבא גדול מאביך" (סנהדרין ד, ה); "שלא תומר הרי זו לאבה הרי זו לאחי" (ספרי דברים ריא [עמ' 245]); "אלמנה שאמרה אי איפשי לזוז מבית בעלי [...]" אמרה אי איפשי לזוז מבית אבה" (תוספתא כתובות יב, ג).²⁶ לעומת זאת הצורה המקורית אבי כמעט נעלמה והיא מופיעה רק במקרים בודדים, כגון "אילמלא לא באתי להקביל פני אבי אלא כדי ליטול פרנסתי די" (יומא עו ע"א).²⁷ חשוב לציין שאין היא מזדמנת במשנה, ואולי בשלהי תקופת חז"ל חזרה לשימוש. כך נתקבלה בלשון חז"ל המערכת הזאת:

	1	2	3
עברית מקראית:	אָב	הָאָב	אָבִי
לשון חז"ל:	אָב	הָאָב	אָבָא

- 25 על לשון הדיבור היום ראו שושנה בהט ומרדכי מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, ערך "אבא", עמ' 9: "צורה עממית של אב (הורה) בעיקר בפנייה לאב ובסגנון משפחתי; אבי (בלשון המשנה); (הצירוף המיוחד 'אבא' אינו תקינ)". נראה לי שבעברית החדשה המילה אבא משמשת בהוראת 'האב' אבל היא מוגבלת לחוג המשפחה, ולכן ברור לאיזה אב הכוונה, כמו מעמדה של המילה המלך לבדה בתחום מלכותו או הנשיא בתחום נשיאותו. מעמד זה של המילה והבידול בינה לבין האב מקביל למילים בעלות מעמד דומה בלשונות ארופה, כגון dad באנגלית, Papa בגרמנית וטאטע ביידיש.
- 26 יוער שאבא משמשת גם בהוראת 'אבינו', כגון "שלא פיקדנ(י)" [1] אבא ושלא אמ' לנו אבא ושלא מצינו שטר בין שטרותיו של אבא ששטר זה פרוע" (שבועות ז, ז).
- 27 היא מופיעה רק בשני מקומות בספרות התנאים ובשבעה מקומות בספרות האמוראים. והרי שאר המקומות: "וכיון שמת משה היה יהושע בוכה ומצטער ומתאבל עליו במרר והוא או' אבי אבי רב(י) [1] רבי, אבי שגידלני מנעורי, רבי שלמדי תורה" (ספרי דברים שה [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 327]); "אבי ירד כן לרצונו ואני העליתיו על כורחי" (מכילתא בשלה [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 80]); "זכור אני כשהייתי תינוק מורכב על כתיפו של אבי" (כתובות כו ע"א); "פתח עליו בשורה ואמ' אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" (סנהדרין סח ע"א, על פי מ"ב ב, יב; יג, יד); "זכור אני שהיה אבי מקרא אותי את הפסוק הזה בבית הכנסת" (ירושלמי סנהדרין י, ב [כח ע"ג]); "ויהי כאשר התעו אתי אליהם מבית אבי [...] עד שאני בבית אבי נתקיים עלי הקב"ה" (בראשית רבה נב, יא [מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 550]), על פי הפסוק המצוטט בראש המשפט; "איין אבי נביא" (ויקרא רבה ו, ו [מהדורת מרגליות, עמ' קמג]); "על שעשיתי רצון אבי שבשמים" (ויק"ר לב, א [שם, עמ' תשלה]).

6. הארמית הבבלית

בארמית הבבלית היהודית, השייכת לארמית המזרחית, יש זהות בין טורים 1-2 כצפוי, ודבר זה הורגם לעיל. אבל בטור 3 חל שינוי: לפי עדי הנוסח שלפנינו הצורה הצפויה אב קיימת במיעוט קטן מאוד, ובמקומה נתרועה הצורה אבא.²⁸ דוגמות: "אמר ליה מר בר אמימר לרב אשי, אבא מגמע ליה גמועי" (פסחים עד ע"ב, א);²⁹ "הכי שלחא ליה, בר אהוריאריה דאבא את, אבא לקביל אלפא חמרא שתי ולא הוה רוי" (מגילה יב ע"ב, ב).³⁰ פירושו של דבר שבארמית הבבלית השתלבו שני תהליכים: טורים 1-2 התאחדו כבארמית המזרחית, וטורים 2-3 נתלכדו כבארמית המערבית, וכך צורה אחת משמשת בכל הטורים.³¹

מניין הגיעה הצורה אבא אל הטור השלישי? אפשר שהוראתה נתרחה בתהליך פנימי ועצמאי כדרך שאירע בארמית המערבית,³² ואפשר שהיא נשאלה מלשון

28 ראו סוקולוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 72.

29 וכן בג' ח י.

30 וכן גם ל ג ח. וראו גם "קורבא דאחוואה אית לי בהדה, מאבה ולא מאימא" (סנהדרין נח ע"ב) על הפסוק "אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי" (בראשית כ 12).

31 ואכן כך המצב גם בתרגום אונקלוס, שבו אבא בכל ההוראות, ואילו כונו דברי רב האי גאון המצוטטים בתחילה.

32 אפשרות זו תלויה במידה מסוימת בשאלה באיזה היקף התופעה קיימת בסורית. כאמור הצורה הרגילה להוראה זו בסורית היא אבי (av=). בדקתי את כל התורה והמילה העברית אבי מתורגמת תמיד אבי, להוציא בראשית כב 7 שהיא מתורגמת שם אבא (הבדיקה לפי נוסח הוצאת ליידן, המוצג באתר של *The comprehensive Aramaic Lexicon Project*: <http://cal1.cn.huc.edu/>). לפי נוסחים מסוימים הצורה מופיעה בהוראה זו כמה פעמים בברית החדשה; ראו Michael Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Winona Lake, Indiana and Piscataway, New Jersey 2009, p. 1. אבל בכל המקומות הללו הנוסח הוא אבי לפי נוסח הוצאת British Foreign Bible Society (המוצג באתר הנ"ל). במילון CAL צוין אבא בהוראה זו לפי מתי י, טו, אבל לפי הנוסח הנ"ל אבוכון. נראה אפוא שבהוראה זו הצורה העיקרית היא אבי ולא אבא. ראה לזרותה של צורה זו בסורית יש אולי בכך שבמקומות שביוונית יש Αββα ó πατήρ (ראו לעיל הערה 3) תורגם בפשיטתא "אבא אבי" (מרקוס יד, לו) או "אבא אבון" (אל הרומיים ח, טו; אל הגלטיים ד, ו); הזכיר זאת קוטשר, מילים, עמ' 1. מכאן נראה שהמילה אבא כשלעצמה לא נראתה הולמת. אבל אפשר שיש כאן פשוט שאיפה לתרגם הכול. מעניין לציין שבמרקוס יד, לו בפשיטתא כאמור מתורגם "אבא אבי" ואילו בתרגום לסורית ארץ-ישראלית מתורגם "אבא אבא"; ראו Christa Müller-Kessler and Michael Sokoloff, *A Corpus of Christian Palestinian Aramaic*, IIA, Groningen 1998, p. 118. מכאן שבארמית מערבית גם כשיש שאיפה לתרגם הכול אין דרך להביע זאת אלא על ידי חזרה, ואילו בסורית אפשר לתרגם על ידי אבי. ויש בכך גם משום המחשה ברורה להבדל שבין המקומות.

חז"ל.³³ ואולם כאן עלינו לחזור ולהעלות את עדותו של רב האי, ולפיה בטורים 2-1 הצורה איננה דגושה ואילו בטור השלישי היא דגושה. מכאן שגם אם הוראה זו התפתחה בתוך הארמית הבבלית ללא השפעה זרה, לפחות הדגש שבה הושפע מלשון חז"ל.³⁴ אעמיד אפוא זו כנגד זו את שתי המערכות המשמשות בפי יהודי בבל בניקוד המתאים לעדות רב האי:

	1	2	3
לשון חז"ל:	אָב	הָאָב	אָבָא
ארמית בבליית:	אָבָא	אָבָא	אָבָא

מעתה ההבדל בהגייה בין הטורים מובן: בלשון חז"ל הצורה קיימת רק בטור השלישי והיא דגושה. מן העברית נשאלה הצורה הדגושה לטור השלישי וכך הפך הדגש למסמן הטור השלישי. בטורים האחרים הצורה איננה קיימת בלשון חז"ל ולכן לא יכלה להשפיע. בטורים אלו נותרו הצורות הארמיות הרפויות המקוריות על כנן.³⁵ הסבר זה יכול לבאר גם את ההבדל בכתיב. כידוע, בתלמוד הבבלי תנועת a סופית מסמנת אל"ף במילים ארמיות וה"א במילים עבריות, כגון "תנא, מעולם לא שנה אדם בה" (יומא כו ע"א); "אמ' ליה אביי, ובלבד שיכניסם בצנעה לתוך ביתו, אמ' ליה, צנעא דהני יממא הוא" (מו"ק יב ע"ב).³⁶ לפי הצעתי המילה בטורים 2-1 נחשבת ארמית וכתובה באל"ף, ובטור 3 נחשבת עברית וכתובה בה"א.

- 33 גם אם נניח שהצורה קיימת בסורית, כאמור בהערה הקודמת, היא שולית בה ביותר, ואילו בארמית בבליית היא כמעט קבועה, ולכן נראה לי שלפחות את תפוצתה הגדולה בה יש לזקוף להשפעת העברית. ויש להוסיף עוד שיקול, והוא ההבדל העקרוני שבין הארמית המזרחית למערבית: בארמית המערבית זו הצורה היחידה בכל הדיאלקטים והצורה אבי נעלמה לגמרי. לעומת זאת בארמית המזרחית הצורה אינה קיימת בהוראה זו במנדאית, בסורית היא ספק קיימת, וגם אם היא קיימת היא שולית ביותר, ואפילו בארמית בבליית יש עוד שרידים לצורה המקורית אב.
- 34 ככל הידוע לי אין עדויות להשפעה ישירה של הארמית הגלילית על הארמית הבבליית, ולכן הלשון היחידה הבאה בחשבון היא לשון חז"ל.
- 35 הסבר זה תקף בין שנניח שעצם הצורה נשאלה לטור זה מלשון חז"ל, בין שנאמר שנוצרה באופן עצמאי ורק הדגש שבה הושפע מלשון חז"ל. לפי שתי ההנחות בטורים 2-1 הצורה רפוייה משום שלשון חז"ל לא יכלה להשפיע עליה.
- 36 על הכתיב באל"ף בארמית שבתלמוד ראו שלמה מורג, ספר דניאל: כתב־יד בבלי־תימני, ירושלים תשל"ג, עמ' 15 והערה 6; קארה, כתבי־היד, עמ' 38-42; יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילות ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 123; הנ"ל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קעח והערה 8. ועל הכתיב בה"א בעברית שבתלמוד ראו יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי, עמ' 27-37.

לשם הסבר זה אין צורך להניח כוח שימור היוצא מגדר הרגיל. בארמית הבבלית הצורה אָבָא הייתה הצורה הרגילה. כיוון שדוברי הארמית הבבלית היו חשופים לטקסטים התנאיים, ובהם הצורה תמיד אָבָא ופירושה תמיד 'אבי', נוצרה בעיניהם זהות בין הדגש להוראה זו, וכיוון שזה מאפיין את הטקסטים העבריים, היא נדמתה בעיניהם צורה עברית השונה מן הארמית שבפיהם.

7. לשון חז"ל – גשר בין מערב למזרח

לפי האמור כאן הצורה הדגושה אָבָא בהוראת 'אבי' (הטור השלישי), שנוצרה בארמית מערבית, נשאלה ללשון חז"ל וממנה הגיעה אל הארמית הבבלית. השפעת הארמית (המערבית) על לשון חז"ל, והשפעת לשון חז"ל על הארמית הבבלית, שתיהן תופעות רגילות וידועות.³⁷ לשון חז"ל, הנלמדת בפי היהודים במזרח ובמערב, הופכת להיות גשר בין הארמית של ארץ ישראל לארמית של בבל. אוסיף דוגמה אחת לתופעה זו: מוצאה של המילה כאן בארמית מערבית. הוכחה למוצאה הארמית היא שהמעתק הכנעני לא חל בה (לעומת מקבילתה העברית כה), והוכחה למוצאה הארץ-ישראלי היא חתימת הנו"ן. המילה נשאלה ללשון חז"ל וממנה נשאלה לארמית הבבלית. כך נתקבלו בארמית הבבלית שתי מילים ארמיות, שהן למעשה כפולות: הכא שמקורה בארמית הבבלית וכאן שמקורה בארמית הגלילית.³⁸

37 השפעת הארמית על לשון חז"ל היא מן התופעות הידועות ביותר בהתהוות לשון חז"ל. להשפעת לשון חז"ל על הארמית הבבלית ראו יוחנן ברויאר, "הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 23-80.

38 דוגמות לכאן בארמית הבבלית: "האי מאן דחליש יומא קמא לא ליגלי כי היכי דלא ליתרע מזליה, מכאן ואילך ליגלי" (ברכות נה ע"ב); "עד כאן לא קא בעא מיניה רבא מרב נחמן אלא לחיובי חדא או לחיובי תרתי, אבל מיפטריה לגמריה לא" (שבת עב ע"ב). וכך יימצאו שתי המילים גם זו לצד זו: "עד כאן לא קאמ' ר' נתן הכא דכוזת בעי רביעית אלא ביין דקליש" (שבת עז ע"א). ונראה לי שברוך דומה יוסבר ההבדל בין ממשא ובין מששא שבארמית בבלי, כגון "הנני ענני דצפרא לית בהו מששא" (תענית ו ע"ב) כנגד "ושני הכא דליכא ב[י]ה ממשא כלל" (שבת סב ע"ב). מששא היא הצורה המזרחית והיא קיימת בסורית, ואילו ממש, מששא היא הצורה הנוהגת בארמית המערבית ובלשון חז"ל, ונראה שמלשון חז"ל הובאה לארמית הבבלית; ראו סוקולוף, מילון ארמית גלילית, עמ' 312; הנ"ל, מילון ארמית בבלי, עמ' 683; הנ"ל, שם, עמ' 717.

נספח: כלום נתקיימה הבחנת הכתיב בכתיב היד שלפנינו?

בהערה 2 נזכרה מסקנת שרגא אברמסון שהבחנת הכתיב בין שמות העצם הכלליים אבה ואבא לפי ההוראה לא שררה בטקסטים שלפנינו. חזרתי וברקתי שורה של טקסטים ואף אני לא מצאתי דרך לאושש את ההבחנה. אינני טוען שלא הייתה הבחנה כזו מעולם, שהרי לא ראינו אינה ראייה. היפוכו של דבר: מדברי הגאון נראה שהוא מוסר עדות על מנהג ידוע, ולכן לא ייפלא אם עוד יימצא טקסט כזה. אלא שלפי שעה לא מצאתי.

ואמנם בכמה טקסטים הכתיב בה"א נפוץ, והמעייין בהם עשוי להגיע למסקנה שהבחנה זו מקוימת בהם.³⁹ לפיכך אני מבקש להציג את השיקולים שהביאוני למסקנה שהבחנה זו איננה נהוגה גם בטקסטים אלו.

השיקול המרכזי בעיניי הוא שאין לטעון לקיום ההבחנה אלא אם היא ניכרת במסגרת לשון אחת, בעברית או בארמית, אך לא אם בלשון אחת הכתיב הוא אבא ובלשון אחרת הכתיב הוא אבה. הואיל ובמסגרת העברית קיימת רק הוראה 3, אין סיכוי למצוא בתוכה הבחנה בין הוראות. השאלה היא אפוא אם אפשר למצוא הבחנה כזו בתוך הארמית. לפיכך בחרתי קבוצה של טקסטים שהכתיב בה"א נשמר בהם ולכן יש סיכוי למצוא בהם הבחנה, ואת הנתונים שעלו מהם הפרדתי לפי לשונם.⁴⁰ בנתונים אלו לא נכללו שמות פרטיים, שהרי לפי עדות הגאון יש שני שמות פרטיים הנבדלים זה מזה, וכיוון שבשם פרטי אין לדעת, מראש או לפי ההקשר, לאיזו הוראה השם מכונן, אי אפשר לבחון בהם אם הכתיב תלוי בהוראה. עברית טור 3, בהוראת 'אבי' (בעברית כזכור רק הוראה זו משמשת):

משנה	אבא	אבה
29	2	
1	5	
2	2	
3	5	
55	8	
2	1	

39 זו אכן דעת פרידמן, כתיב רבה, עמ' קמא הערה 10.

40 הנתונים נאספו מ"מאגרים", שקל לסקור בהם כמויות גדולות של נתונים, והם מתבססים אפוא בכל יצירה על כתב היד שנבחר להתקנתה ב"מאגרים".

אבה	אבא	
	71	ירושלמי
6	33	בראשית רבה
1	2	בבלי סוכה
	2	בבלי תענית
6	12	בבלי כתובות
2	6	בבלי ב"ק
	9	בבלי ב"מ
	10	בבלי ב"ב
7	9	בבלי סנהדרין
11	6	הלכות פסוקות

ארמית:

טור 3 (=אבי)		טור 2 (=האב)		טור 1 (=אב)		
אבה	אבא	אבה	אבא	אבה	אבא	
1	34		2		5	ירושלמי
	11					בראשית רבה
	2					בבלי סוכה
2						בבלי תענית
			1		2	בבלי כתובות
					2	בבלי ב"ק
	3		3			בבלי ב"מ
	2		9		4	בבלי ב"ב
1	5		1		3	בבלי סנהדרין
	1		10		2	הלכות פסוקות

והרי דוגמות אחדות:⁴¹

בעברית: במשנה – אבא: "מימיהם של בית אבא לא היו אופין את פתן גריצות אלא ריקים" (ביצה ב, ו); אבה: "פירשתי ואיני יודע מה פירשתי, או שאמ' לי אבה, הגדול שבהן הקדש" (מנחות יג, ט). בבלי סוכה – אבא: "כשבאתי אצל אחי אבא הודה לדברי" (כ"ע"ב); אבה: "אמ' לפניו ר' ישמעאל בר ר' יוסי, ר' פירש, כך אמ' אבה, ארבע אמות ()[פ]סולה פחות מארבע אמות כשרה" (יח"ע"א). הלכות פסוקות – אבא/אבה: "שלא פיקדנו אבה, שלא אמר לנו אבה, שלא מצינו בין שטרותיו שלאבא שטר זה פרוע" (הלכות קידושין [עמ' 327]).

בארמית (כל הדוגמות מבבלי סנהדרין): בהוראה 1 – אבא: "השתא אתי ריש נהרא למתא ונכיסנא אבא אפום ברא" (כה"ע"ב); "ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא" (קד"ע"א). בהוראה 2 – אבא: "טבא קולפי דאימא מן שוקיתא דאבא" (קד"ע"א). בהוראה 3 – אבא: "אמ' ליה רב יהודה, אבא, לא תתנינה הכי" (פ"ע"ב); אבה: "קורבא דאחוה אית לי בהדה, מאבה ולא מאימא" (נח"ע"ב).

מנתונים אלו עולה שהכתיב בה"א נפוץ בעברית ונדיר בארמית, והדבר יומחש בעזרת שני הנתונים האלה: (א) אם נתעלם מספרות התנאים, שיש בה רק עברית ואי אפשר להשוות בה בין הלשונות, ונתמקד באותם ספרים מספרות האמוראים שנכללו בבדיקה, נמצא שהכתיב בה"א מופיע בארמית רק ארבע פעמים, שהן פחות מארבעה אחוזים מכלל היקרויות המילה בארמית, ומעט יותר משישה אחוזים מהיקרויות המילה בהוראה 3 בארמית. נראה לי שאי אפשר לבסס נתונים על היקרויות כה מעטות. יש לזכור שעם השמות הפרטיים ועם ההיקרויות העבריות לפנינו מילה נפוצה מאוד, וארבעה מקרים הם מספר זעום שאין לבסס עליו דבר. (ב) בספר הלכות פסוקות לפי כ"י ששון הכתיב בה"א נקרה בעברית כמעט פי שניים מן הכתיב באל"ף, ואילו בארמית הכתיב בה"א איננו קיים כלל.

נמצא שבטקסטים שלפנינו הכתיב בה"א קיים קיום של ממש רק בעברית ולא בארמית. ההבחנה הקיימת בטקסטים שנבחנו היא אפוא הבחנה בין לשונות ולא הבחנה בין הוראות.

סקירה זו עשויה גם לבאר מה מקור האשליה שיש הבחנה בטקסטים שלפנינו:

41 הדוגמות הובאו רק להמחשה. הקפדתי להביא כל זוג של דוגמות ממקור אחד כדי להבליט את מידת ההבחנה.

כיוון שבעברית הכתיב בה"א נפוץ והוא מופיע בה – בהכרח – רק בהוראה 3, ואילו בארמית הכתיב הרגיל הוא באל"ף והוא נוהג בה בכל ההוראות, נראה כאילו הכתיב בה"א מאפיין את הוראה 3. אבל הפרדת הלשונות מוליכה למסקנה הפוכה: כיוון שאין הבחנת כתיב בין ההוראות לא במסגרת העברית – שיש בה רק הוראה 3, ולא במסגרת הארמית – שאין בה כמעט כתיב בה"א, ההבחנה אינה מקוימת. ועם זאת, כפי שנרמז לעיל, נראה שעצם האשליה הזאת היא שיצרה את ההבחנה שהייתה קיימת באותם טקסטים שנזכרו בדברי רב האי גאון: כיוון שהכתיב בה"א נהוג בעברית ורק בהוראה 3, נתפשט הכתיב גם בארמית רק בהוראה זו, אך לא בהוראות האחרות שאינן קיימות בעברית.

רשימת הקיצורים

כתבי יד של התלמוד

א = ביהמ"ד לרבנים באמריקה Rab 1623; ב = קולומביה X893-T141; ג = מינכן 6; גא = מינכן 141; גמ = מינכן 140; ד = אוקספורד Opp. Add. Fol. 23; ה = וטיקן 125; ו = וטיקן 109; ולד = וטיקן 134; ח = מינכן 95; י = וטיקן 134; ל = לונדון Harl. 5508; מ = המבורג 165; נ = גטינגן 3; סז = פריס 1337; סק = אסקוריאל G-I-3; פי = פירנצה; צ = יד הרב הרצוג.

מחקרים

ברוקלמן, דקדוק סורית = Carl Brockelmann, *Syrische Grammatik*, Berlin 1912
מאגרים = המאגר המקוון של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (<http://maagarim.hebrew-academy.org.il/>)
מצוך, דקדוק מנדאית = Rudolf Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic*, Berlin 1965
נלדקה, דקדוק מנדאית = Theodor Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875
סוקולוף, מילון ארמית בבליית = Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan 2002
סוקולוף, מילון ארמית גלילית = Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990

פרידמן, כתיב רבה = שמא י' פרידמן, "כתיב השמות 'רבה' ו'רבא' בתלמוד הבבלי",
 סיני קי (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד
 קארה, כתבי־היד = יחיאל קארה, כתבי־היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים
 בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד
 קוטשר, מילים = יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א